

Андрій ГРЕЧИЛО (Львів)

ПРОЕКТИ ГЕРБА ТА ПЕЧАТКИ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ПАВЛА СКОРОПАДСЬКОГО

Протягом останніх років дедалі більше уваги приділяється дослідженню справи про затвердження національно-державних символів України в 1917–1920 рр. Публікація нових джерел дає змогу встановити справжній перебіг подій, хоча багато питань ще залишаються нез'ясованими. Зокрема, це стосується й періоду Української Держави гетьмана Павла Скоропадського.

Після проголошення 22 січня 1918 р. IV універсалом Центральної Ради самостійності України питання про герб вимагало негайного вирішення. Українсько-більшовицька війна не давала змоги організувати проведення конкурсу чи якогось ширшого обговорення, та й Центральна Рада, провівши останнє засідання в Києві 7 лютого, була змушена покинути місто й переїхати до Житомира, потім до Сарн і нарешті – до Коростеня. Саме в Коростені 25 (12 ст. ст.) лютого 1918 р. спершу на засіданні Ради Народних Міністрів ухвалено: “Внести в Раду закон про установлення для Української держави прийнятого морським флотом герба Володимира Великого (без Хреста)”¹. Того ж дня на засіданні Малої Ради затверджено: “Гербом Української Народної Республіки приймається знак Київської Держави часів Володимира Святого”². Очевидно, що прийнятий закон мав лише текстову частину без графічних додатків.

Принагідно варто додати, що на цьому ж засіданні прийнято й закон про запровадження в Українській Народній Республіці нового (григоріанського) числення часу з 16 лютого, вважаючи його 1 березоля (березня). Описуючи ці події у своїй “Історії України”, Д. Дорошенко повідомляв, що 1 березня прийняли закон про нову монетну систему (запроваджено гривню), а далі: “Тоді ж було ухвалено й герб Української Народної Республіки”³, що призвело до низки по-

¹ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. – К., 1997. – Т. 2. – С. 165. Засвідчену копію див.: Центральний державний архів вищих органів державної влади України (далі – ЦДАВО). – Ф. 1063. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 4–4зв.

² Закон про державний герб України // Вісник Ради Народних Міністрів УНР. – 1918. – № 15. – 5 квіт. – С. 1. Також див.: ЦДАВО. – Ф. 1063. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 25; Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 3; Українська Центральна Рада. – Т. 2. – С. 166 (док. № 85); Про створення української національно-державної символіки у роки визвольної боротьби (1917–1920 рр.) / Підг. Д. Ф. Розовик // Український історичний журнал. – 1999. – № 4. – С. 117 (док. № 5).

³ *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. – Ужгород 1932. – Т. I: Доба Центральної Ради. – С. 330–331.

милок в інших публікаціях, в яких дату прийняття герба також почали вказувати як 1 березня⁴.

Основною причиною вибору саме Володимирового варіанта Тризуба як державного герба була потреба підкреслити спадковість України від Київської Русі та ідея соборності українських земель, які саме за правління Володимира Великого були об'єднані в одне потужне державне утворення. Зрештою, як писав у своїй статті про герб М. Грушевський, “се оздоба питоменна, не запозичена, зв'язана з нашою тисячолітньою державною політичною і культурною історією”⁵. Інформація про прийняття герба, базована переважно на статті Грушевського була подана в багатьох регіональних виданнях України та поза її межами⁶. Вона викликала нові публікації на тему герба. В. Різниченко в часописі “Шлях” прорецензував статті Леоніда К. та В. Дзіковського а також критично оцінив рішення Центральної Ради про затвердження Тризуба⁷. Натомість О. Назарук відгукнувся схвально, що “сей наш герб – свідок нашої старої культурності організаціїно-державного зміслу”, а основну увагу приділив потребі належного художнього виконання герба і пропонував використовувати прапорах великий герб – “головний герб [...] оточений малими гербами поодиноких українських волостей (земель)”⁸.

Робота над гербом продовжилася в Києві після вигнання з нього на початку березня більшовиків. Мала Рада повернулася до столиці 9 березня. Десь 12 березня М. Грушевський доручив розробити проекти малюнків герба та печатки відомому українському графіку й архітектору Василеві Кричевському, з яким здавна мав дружні стосунки – той оформляв згадану раніше “Ілюстровану історію України” та й мав майстерню у будинку Грушевського на вулиці Паньківській, зруйнованому пізніше більшовиками⁹.

22 березня М. Грушевський виніс питання про герб і печатку на розгляд Малої Ради. На жаль, ми не знаємо перебігу обговорення цього питання, бо в газетних звітах про це засідання взагалі справа герба не згадується¹⁰, а в чернетці протоколу лише сказано про перехід до розгляду проектів. Питання про державний прапор 22 березня взагалі не порушувалося¹¹. Інформація про затвердження

⁴ Передовсім варто, наприклад, назвати: Українська Загальна Енциклопедія – Львів; Станіславів; Коломия [1935]. – Т. 3. – С. 890.

⁵ *Грушевський М.* Український Державний герб // Народня Воля. – Житомир, 1918. – № 19. – 28 (15) лют. – С. 1.

⁶ Герб Української Народної Республіки // Дніпро. – Херсон, 1918. – № 14. – 18 (5) квіт. – С. 2; Державний герб Української Республіки Знак держави Володимира Великого // Діло. – 1918. – Ч. 60. – 16 берез. – С. 3; Державний герб України // Громадська Думка. – Вещляр, 1918. – Ч. 19. – 30 берез. – С. 1–2.

⁷ *Різниченко В.* Герб України // Шлях. – 1918. – Ч. 3. – Березень. – С. 53–59.

⁸ *Назарук О.* Формальні проблеми української державности (Герб, монетна одиниця, військовий однострій і стяги). – К., 1918. – 32 с.

⁹ *Малаков Д.* Кричевські в Києві // Родовід – 1997. – № 15. – С. 72.

¹⁰ Мала Рада. Засідання 22 березня // Нова Рада. – 1918. – № 40. – 23 (10) берез. – С. 2; Українська Центральна Рада. – Т. 2. – С. 223–224 (док. № 122).

¹¹ У деяких публікаціях стверджується, що нібито 22 березня за наполяганням М. Грушевського затверджено жовто-блакитний прапор (див., напр.: *Климкевич Р.* Прапор // Енциклопедія українознавства – Львів, 1996. – Т. 6. – С. 2309–2310). Насправді таке твердження хибне.

22 березня великого та малого державних гербів і великої та малої печаток, а також їхні малюнки були опубліковані в новому виданні “Ілюстрованої історії України” Грушевського¹². В обох гербах Тризуб був оточений стилізованим оливковим вінком. Розроблений на основі знака Володимира Великого, за князювання якого Київська Русь досягла найбільшої могутності й до її складу входили всі пізніші українські землі, герб України символізував ідею соборності – об’єднання всіх етнічних українських територій в одну державу, а оливковий вінок мав відображати мирну політику УНР.

Проте не зовсім зрозуміло, в чому ж полягала різниця між обома гербами, чому один з них “великий”, а другий – “малий”? Складається враження, що В. Кричевський подав два різні варіанти герба, однак замість того, аби вибрати один з них, вирішили прийняти обидва, “щоб добро не пропадало”. Недоліками цих гербів була також надмірна орнаментальна графічна манера, відсутність щита та й виконання лише у чорно-білій подачі. Схоже, що герби й печатки приймалися в “робочому порядку”, без особливого обговорення й без ухвалення окремого закону.

Це викликало негативну реакцію з боку спеціалістів у галузі української геральдики В. Модзалевського та видатного графіка Г. Нарбута. Вони вважали, що гербом України слід затвердити козака з мушкетом, а Тризуб використати, як нашоломник. Розбіжність поглядів між Нарбутом і Грушевським ще раніше призвела до загострення стосунків між ними. Зокрема, після випуску виконаних за проектом Нарбута перших українських банкнот із зображенням Тризуба Грушевський їдко зауважив, що “на 100-карбованцевих білетах він (Тризуб. – А. Г.) рисовникови не вдався”¹³.

Міністр народної освіти доручив професорові В. Модзалевському підготувати історичну довідку про герби УНР, що той і зробив 10 квітня¹⁴. 18 квітня на засіданні Ради Центрального комітету охорони пам’яток старовини і мистецтва прийнято постанову у справі герба України: “Позаяк прийнятий зараз герб України не має під собою серйозних історичних підстав, Рада постановила: для вирішення цього питання скликати спеціальну комісію”¹⁵. Після розпуску 29 квітня Центральної Ради і встановлення Гетьманату Модзалевський і Нарбут починають добиватися відміни затверджених гербів і печаток УНР, критикуючи їх за незадовільний естетичний вигляд та невідповідність геральдичним нормам. У доповідній записці на ім’я державного секретаря С. Завадського від 19 червня зазначалося, що Г. Нарбут погодився розробити проекти нових малої та великої (на ній мали подаватися довкола герби різних українських земель) державних печаток, а також герба¹⁶. Справа, проте, трохи затяглася. Проект малої печатки

¹² Грушевський М. Ілюстрована історія України – К., 1918. – С. 552, 553, 560, 561.

¹³ Його ж. Український Державний герб. – С. 1.

¹⁴ Гай-Нижник П. П. З історії створення державного герба та печатки Української Держави Павла Скоропадського // Архіви України – 2001. – № 6. – С. 105.

¹⁵ Про створення української національно-державної символіки... – С. 117–118 (док. № 7).

¹⁶ Там само. – С. 106–107.

Нарбут завершив, як можна судити з підпису під малюнком, 23 серпня¹⁷. На ньому в 8-сторонньому щиті був зображений козак з мушкетом, щит обрамовував бароковий картуш і увінчував Тризуб, по колу обабіч йшов напис “Українська Держава”. Якщо у проектах Кричевського Тризуб подано плоским, то у Нарбута він мав форму плетінки.

Поки питання зі зміною герба ще не вирішилося, то наказом по військовій офіції було оголошено затверджену гетьманом нову кокарду для військ, управлінь та установ: на кружку блакитного кольору золотий герб Української держави¹⁸, яким залишився Тризуб (але без вінка). Тризуб зберігся й на печатках різних установ – іноді його вписували в квадрат і подавали аббревіатуру “УД”¹⁹. А у серпні Міністерство пошт і телеграфів видало розпорядження проштампувати гербом Української держави всі російські марки, що вживаються для оплати кореспонденції на території України²⁰.

16 липня гетьман Павло Скоропадський затвердив малюнок нового військового прапора Української держави – також із Тризубом – оголошений наказом по морському відомству від 18 липня 1918 р. за ч. 192/44: “Білий прапор з рівним синім хрестом, який ділить прапор на 4 рівних частини. Ширина хреста 1/11 всієї довжини прапору. Відступивши на 1/8 ширини хреста, проходить коло нього такої ж ширини (теж 1/8 ширини хреста) синя смужка, крім тих його боків, які прилягають до крижа. В крижі ж теж відступивши на 1/8 ширини хреста від його боків міститься національний прапор Держави (складений з блакитної і жовтої горизонтальних смуг), в центрі якого міститься золота печатка Св. Володимира такої ж ширини, як хрест, і в 1½ рази вища своєї ширини. Прапор шийється з матерії відповідного кольору а печатка малюється бронзовою фарбою”²¹.

У вересні вийшло друком перше число часопису “Наше минуле”, в якому було опубліковано статтю Модзалевського Нарбута з критикою проектів Кричевського (особливо “ромбів” і “орнаментів”), оглядом історичних гербів і обстоюванням варіанта з козаком із самопалом та знаком Володимира у клейноді (нашо-

¹⁷ П. Гай-Нижник вважає, що малу печатку гетьман Скоропадський затвердив 18 липня 1918 р. (Там само. – С. 107), а також подає малюнок, підписаний як “Велика Печать Української Держави” (Там само. – С. 105). Проте на ньому зображений лише козак з мушкетом і немає інших земельних гербів, тому цю печатку можна вважати тільки “малою”, а не “великою”. Її малюнок з авторським підписом “Георгій Нарбут року 1918 VIII 23” (опублікований на обкладинці видання: *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. – Ужгород 1930. – Т. II: Українська Гетьманська Держава 1918 р.) вказує, що Г. Нарбут завершив цю роботу в другій половині серпня. Схоже, що печатка так і не отримала офіційного затвердження.

¹⁸ Нова кокарда // Відродження України – Відень, 1918. – Ч. 54. – 11 лип. – С. 3.

¹⁹ *Гречило А.* Чотири печатки українських установ 1918–20 рр. // Знак. – 2005. – Ч. 37. – С. 1.

²⁰ Український герб на поштових марках // Нова Рада. – 1918. – № 146. – 22 (9) серп. – С. 2.

²¹ *Шрамченко С.* День свята Української Державної фльоти // Літопис Червоної Калини. – 1933. – Ч. 6. – С. 14; Морський прапор // Відродження – К., 1918. – Ч. 89. – 18 (5) лип. – С. 3.

ломнику) над щитом²². Рецензуючи цю статтю, Г. Тисяченко зазначав, що автори не порушили питання про світлостійкість відтінку синього кольору вживаючи лише поняття “блакитне поле”, а також побажав “не бути рабами історії” й опрацювати “зрозуміліший для широкої людности” герб²³.

Мабуть, кінцеві варіанти державних печатки та герба Нарбут зміг завершити лише в середині листопада, бо 20 листопада гетьман затвердив ухвалу Ради Міністрів про виділення 2000 карбованців за розроблені проекти (вже не йшлося про “великі” й “малі”)²⁴. Ці проекти були передані до Головного управління мистецтв та національної культури держсекретарем С. Завадським. За його ж підписом розіслано 21 листопада запрошення для участі в роботі комісії під головуванням П. Дорошенка, яка мала розглянути проекти герба та печатки. Наводимо тут повністю цей документ, який нам вдалося виявити серед матеріалів В. Модзалевського²⁵:

[Бланк, машинопис]

УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВА
ДЕРЖАВНИЙ СЕКРЕТАРЬ
ПО ДЕПАРТАМЕНТУ
ЗАКОНОДАВЧИХ СПРАВ

=
“21” листопаду 1918 р.
№ 1942
м. Київ

До Пана
В. Л. МОДЗАЛЕВСЬКОГО

Шановний Пане
Вадім Львовичу.

Прошу Вас не відмовитися взяти участь в комісії під головуванням Петра Яковлевича ДОРОШЕНКА, в котрій мають розглядатися проекти Державних Гербу та Печати.

Про час засідання буде оповіщено Вас додатково п. ДОРОШЕНКОМ.

З пошаною

[підпис Сергія Завадського]

²² Модзалевський В., Нарбут Г. До питання про державний герб України // Наше минуле – 1918. – Ч. 1. – С. 119–128.

²³ Тисяченко Г. Сторінки минулого (з приводу виходу 1-ої книжки журналу “Наше Минуле”) // Книгарь. – 1918. – Ч. 16. – Грудень – С. 956–957.

²⁴ Гай-Нижник П. П. З історії створення... – С. 107–108.

²⁵ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського – Ф. 12: В. Модзалевський – № 741.

Комісія, до складу якої входили також проф. М. Бойчук, М. Біляшівський, П. Зайцев, В. Модзалевський і Г. Нарбут, схвалила 24 листопада проекти, висловивши деякі побажання стосовно дрібних змін у малюнках²⁶. Але герб так і залишився незатвердженим. Проекти Нарбута 1925 р. критично оцінив В. Лукомський, який вважав недоречним використовувати нашоломник (клейнод) у державному гербі, а також заперечував поєднання династичного знака Рюриковичів (Тризуба) з “чужим за духом і стилем козаком з рушницею”, хоча й похвалив чудове графічне виконання²⁷. Не зовсім зрозумілою є справа з печаткою. Вже згадувалося про датований серпнем малюнок, який зрештою появився на запроваджених 13 листопада 1918 р. банкнотах (знаках Державної скарбниці) номіналом у 1000 карбованців²⁸. Чи був сенс розглядати вже запущений до використання малюнок печатки, чи Нарбут представив на розгляд комісії якийсь новий ескіз або проект “великої державної печатки”?

Останні дні Української Держави гетьмана Скоропадського ознаменувалися антиукраїнським розгулом російських офіцерських загонів у Києві, який вже облягали республіканські війська. На будівлях установ вивішено російські триколори²⁹. Навіть сам Павло Скоропадський у своїх споминах згадував про факти, коли офіцери викидали й розбивали бюсти Шевченка³⁰. 14 грудня гетьман зрікся влади. А 19 грудня Директорія урочисто в’їхала до Києва й Українську Народну Республіку було відновлено.

На засіданні Ради Народних Міністрів 3 січня 1919 р. слухали доповідь міністра морських справ про відновлення прапора військового флоту УНР, затвердженого Центральною Радою 14 січня 1918 р., й постановили передати це питання на висновок Г. Нарбута і В. Модзалевського³¹. С. Шрамченко подавав, що ніби того ж 3 січня було оголошено наказ по морському відомству ч. 10/1, яким визнано прапором військового флоту УНР прапор, затверджений... 18 липня 1918 р., натомість у публікації В. Трембіцького наказом під цим самим числом відновлено прапор з січня 1918 р.³². Проте архівні матеріали дають підстави

²⁶ Питання про державний герб України // Наше минуле – 1918. – Ч. 3. – С. 141. Гай-Нижник подає без жодних посилань, що комісія затвердила проект герба 29 листопада (див.: *Гай-Нижник П. П.* З історії створення... – С. 108), проте в протоколі з січня 1919 р. подано дату 24 листопада (див.: Про створення української національно-державної символіки... – С. 118).

²⁷ *Белоконь С. И.* Неизвестная статья В. К. Лукомского о Г. И. Нарбуте // *Геральдика. Материалы и исследования* – Л., 1987. – С. 49.

²⁸ Національні паперові гроші України, 1918–1920. – Донецьк, 1992. – С. 11.

²⁹ *Христюк П.* Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. – [Відень,] 1921. – Т. III. – С. 159.

³⁰ *Скоропадський П.* Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. – К.; Філадельфія, 1995. – С. 313.

³¹ Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки 1918–1920. Документні матеріали: У 2 т. – К., 2006. – Т. 1. – С. 151.

³² *Шрамченко С.* День свята Української Державної флоту. – С. 14; *Трембіцький В.* Хрест в українських державних інсигніях на гербах та прапорах в 1918–1920 роках // *Богословія*. – Рим, 1984. – Т. XLVIII. – С. 157. Обидва ці повідомлення видаються дуже сумнів

стверджувати, що рішення про прапор військового флоту 3 січня таки прийнято не було

Оскільки 4 січня 1919 р. у Станіславові Українська Національна Рада схвалила злуку з УНР, то надалі актуальним залишилося питання державного герба. 21 січня комісія в справах вироблення проекту герба УНР провела нове засідання у складі: П. Дорошенко (голова), акад. О. Левицький, проф. Г. Нарбут, проф. Г. Павлуцький, П. Зайцев, М. Біляшівський та В. Модзалевський³³. Після обговорення поданих раніше Г. Нарбутом проектів комісія прийшла до висновку, що в гербі Соборної України необхідно зафіксувати емблеми обох республік – УНР і ЗУНР, а також знак Київської Русі й голуба з оливковою гілкою як символом замирення. Герб мав би виглядати так: щит розтятий, у золотому полі козак з рушницею в синій одежі, у синьому полі золотий лев, посередині синій щиток із золотим знаком князя Володимира, у нашоломнику – летить голуб з галузкою оливи, а замість намету – картуш у стилі українського бароко. Пропонувалося також додати герби Буковини, Слобожанщини та інших земель, однак ці питання доручено опрацювати Г. Нарбуту. Сам Нарбут оголосив відношення Секретаріату Ради Міністрів від 15 січня з приводу прапора українського флоту й просив комісію розглянути й це питання, проте ухвалили відкласти цю справу на наступне засідання, на яке запросити представника Морського міністерства. На завершення доручено В. Модзалевському скласти доповідну записку міністрові народної освіти. Він підготував цю доповідну записку 23 січня, виклавши пропозиції комісії та зазначивши, що питання великого герба та великої печатки, на яких треба використати герби окремих земель, комісія обговорить надалі³⁴. Але армія УНР 5 лютого була змушена покинути Київ, і вся подальша робота над соборним гербом у комісії припинилася.

Підсумовуючи треба відзначити, що прийнятий Центральною Радою герб-Тризуб продовжував функціонувати й у період гетьманської Української Держави. Ініціатива зміни герба виходила зовсім не від Павла Скоропадського й не була пов'язана з якимись політичними мотивами, а спричинена емблемним негегеральдичним характером герба УНР, виконаного В. Кричевським. Розробка нових проектів герба Г. Нарбутом так і не була завершена й не отримала офіційного затвердження, хоча його проект печатки функціонував у різних сферах. Цікавим є те, що зміна політичних режимів – ліквідація Гетьманату й відновлення Української Народної Республіки – не вплинули на процес розробки нового герба й на початку 1919 р.

Для повного уявлення про процес герботворення в 1918 р. бракує ще зображення проектних варіантів Георгія Нарбута. З наведених документів

ними, до того ж у другому помилка в датуванні (має бути “14 січня (ст. ст.)”, а не 18) та неточно подане посилання (у “Віснику Державних Законів для всіх земель УНР”, 1919, вип. 5 немає вказаного документа).

³³ Про створення української національно-державної символіки... – С. 118–119 (док. № 8).

³⁴ Там само. – С. 120–121.

видно, що принаймні на стадії ескізів вони існували. Відомо, що якісь проекти Нарбута були знищені під час чистки у Львівських музеях у 1950-х рр. Виявлення нарбутівських варіантів великого та малого герба змогло б разом із відомим зображенням печатки Української Держави сформувати повну картину становлення українських державних символів за період гетьманування Павла Скоропадського